

3.1. Concentratiekampen

Kampen om massaal mensen in te concentreren bestaan al lang. In zo'n concentratiekamp worden gevangenen opgesloten zonder dat daar eerst een rechter aan te pas is gekomen! Nederland had voor de tweede wereldoorlog een concentratiekamp in Nieuw-Guinea, genaamd kamp 'Boven-Digoel'. Ook de communisten in Rusland richtten concentratiekampen in, waarin miljoenen – vaak zogenaamde – tegenstanders van Stalin omkwamen. Tussen 1933 en 1945 gebeurde hetzelfde in het 'Derde Rijk', Italië en Japan. Tussen 1939 en 1945 werden ook in Nederland concentratiekampen ingericht.

Roosje is in verschillende concentratiekampen terecht gekomen, waaronder het kamp Westerbork en Auschwitz. Zij overleeft uiteindelijk alle kampen!

OPDRACHT 1

Het begrip 'concentratiekamp' is een verzamelnaam. Er zijn verschillende soorten.

- Zoek met bron 1 uit tot welke soorten concentratiekampen Westerbork en Auschwitz behoren. Noteer dat.
- Westerbork is niet het enige concentratiekamp binnen de Nederlandse grenzen. Zoek in bron 1 nog drie andere concentratiekampen die tussen 1940 en 1945 in Nederland bestaan en noteer ook daarvan tot welke soort zij horen.
- Zijn er vandaag nog landen met concentratiekampen? Licht je antwoord toe.

BRON 1

Lijst van concentratiekampen

Bekijk de video hier: https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_naziconcentratiekampen

3.2. Over leven in Westerbork

Kamp Westerbork wordt in 1939 opgericht om Joden op te vangen die uit Duitsland zijn gevlucht. Het ligt in Drenthe en staat dan onder Nederlands bestuur. Als Roosje in oktober 1942 met haar moeder in Westerbork aankomt, is het kamp kort daarvoor onder Duits bestuur gekomen. Sindsdien is het een 'Polizeiliches Durchgangslager'. Hier worden Joden, Sinti en Roma verzameld voordat zij naar Duitsland worden afgevoerd. Nederlandse marechaussees blijven ook na 1942 voor de bewaking zorgen. Het kamp is zo georganiseerd dat de Joden zelf zorgen voor de opvang van de nieuwe gevangenen, de medische voorzieningen, het onderwijs enzovoorts. De Joodse Ordedienst (OD) handhaaft er de orde.

Over het leven in Westerbork is een en ander bekend, o.a. door de dagboeken van de journalist Philip Mechanicus (vermoord op 12 oktober 1944 in Auschwitz) en de dagboeken en brieven van de studente Etty Hillesum (vermoord op 3 november 1943 in Auschwitz). Ook Roosje schrijft erover.

Hoe is het om te leven in kamp Westerbork tijdens de oorlog?

OPDRACHT 2

Roosje en haar moeder komen op 14 oktober 1942 in Westerbork aan. Dat blijkt een stad in miniformaat te zijn. Hoe

ziet het dagelijks leven eruit?

Opdracht:

- Gebruik het verhaal dat je leraar heeft verteld en de bronnen 2 t/m 4 en maak dan een keuze:

Het leven in Westerbork is volgens jou .....

1. slecht;
2. meer slecht dan goed;
3. meer goed dan slecht;
4. goed
5. ik kan geen keuze maken.

- Licht je keuze toe. Maak daarbij duidelijk welke twee bronnen voor je keuze het belangrijkste zijn geweest.

BRON 2

Uit brieven van Etty Hillesum

December 1942. In enige maanden tijd is de bevolking van Westerbork aangeslibd van duizend tot plus minus tienduizend man. De grootste aanwas dateert uit de gruwelijke oktoberdagen, toen, na een massale Jodenjacht door geheel Nederland, Westerbork geteisterd werd door een mensenoverstroming die het bijkans te verzwelgen dreigde. (...) En de oppervlakte blijft nog steeds één halve vierkante kilometer (...).

8 juni 1943. Dinsdagochtend. Lieve mensen, er is niet veel hier binnen het prikkeldraad overgebleven, er komen steeds meer barakken. Alleen een klein stukje is er nog in een uiterste hoek van het kamp en daar zit ik nu, in de zon, onder een prachtige blauwe hemel, tussen wat laag struikgewas. Recht tegenover me, niet eens erg veel meters van me vandaan, staan een blauwe uniform en een helm in het wachthuisje op palen. Een marechaussee plukt met een zeer verrukt gezicht paarse lupinen, z'n geweer bungelt op de rug. (...)

Etty Hillesum, Het denkend hart van de barak. Brieven van Etty Hillesum, Haarlem, 2e druk, 22, 40, 54.

Deel van een barak in kamp Westerbork, getekend door een gevangene

'Boulevard des misères', de hoofdstraat van kamp Westerbork

BRON 4

Voorjaar 1944: dagelijks leven Westerbork

Bekijk de video hier: <https://vimeo.com/311506970>

OPDRACHT 3

Over Westerbork hangt iedere dag een sfeer van angst. Op sommige momenten is die groter dan op andere. Ook Roosje kent die angst. Zo schrijft zij in een brief op 27 oktober 1942 over 'grote folteringen, speciaal zielsfolteringen'. Soms lukt het een brief naar buiten te smokkelen.

- Stel je voor dat jij in Westerbork gevangen zit en dat je een brief naar buiten kunt smokkelen. Schrijf die brief aan een vriend/ vriendin buiten het kamp. Vertel daarin over de sfeer van angst in het kamp en probeer ook onder woorden te brengen waarvoor jij bang bent.
- Gebruik voor de brief ca. 150 woorden en maak voor informatie gebruik van de bronnen 5 t/m 9.

BRON 5

Toelichting: Etty Hillesum zit in december 1942 gevangen in kamp Westerbork. Er was de gevangenen steeds verteld dat zij naar het oosten afgevoerd zouden worden om daar te werken voor de Duitsers.

December 1942: brief van Etty Hillesum aan vrienden in Amsterdam

Op een ochtend in de zomer stuitte ik in de vroegte op een man, die onthutst voor zich uit mompelde: 'Wat ze ons in 's hemelsnaam nou weer voor arbeidskrachten voor Duitsland gestuurd hebben!' En toen ik me naar de ingang van het kamp gehaast had, werden ze daar juist van wrakke vrachtauto's afgeladen op onze hei: vele oudjes. En daar stonden we, nogal sprakeloos om u de waarheid te zeggen. Dit leek ons werkelijk wat te ver gaan. Maar na enige tijd

wisten we al niet beter en vroegen we elkaar bij elk binnenkomend transport: 'En – waren er dit keer veel ouden en invaliden bij?'

Etty Hillesum, Het denkend hart van de barak. Brieven van Etty Hillesum, Haarlem, 2^e druk, 31

BRON 6

Toelichting: Iedere dinsdag vertrok er tussen 1942 en 1944 een trein met gevangenen naar het oosten. Het was onbekend waar naartoe precies. Om te bepalen wie mee moest werden lijsten gemaakt, de transportlijsten. Als je daarop stond, hoorde je dat vlak voor het vertrek van de trein. Ook patiënten uit het ziekenhuis werden opgeroepen. Voor iedere patiënt die niet op kwam dagen, moesten drie verplegers/ verpleegsters mee.

Zondag 4 juli 1943, De transportlijst

De transportlijst is weer in aantocht, er gaat weer een siddering door de gemoederen, in alle hoeken en gaten vormen zich apartjes en wordt weer gefluisterd. Bekend is geworden, dat de ziekenhuizen deze keer tweehonderd niet-teruggestelde patiënten moeten afleveren en dat voor elke patiënt minder drie man van het verplegend personeel op transport gaan. De vorige keer waren vierhonderd patiënten geëist, er werden slechts tweehonderdzevenenvijftig geleverd. (...)

Philip Mechanicus, In Depôt. Dagboeken uit Westerbork, Amsterdam, 1989, 68

BRON 7

Dinsdag 6 juli 1943, Het vertrek

Toelichting: Philip Mechanicus was een joodse journalist die ook gevangen zat in kamp Westerbork. Hij heeft een dagboek bijgehouden van wat hij daar meemaakte. Hij beschrijft dat hij op de lijst van 6 juli 1943 stond. Soms werden mensen op het laatste moment om vaak onduidelijke redenen van de lijst gehaald. Dat overkwam hem ook. Later had hij dat geluk niet. Hij is in Auschwitz vermoord. Zijn dagboek is bewaard gebleven.

Schreiende vrouwen. Schoonmaaksters hanteren snikkend de bezem, aan de open vensters staan vrouwen, badend in tranen. Vanmorgen zijn broers of zusters, vaders of moeders op transport gegaan. Mannen wordt het te machtig; zij slikken tranen weg. De trein gilt: de giftige slang begint te schuifelen. Twee aparte wagons met s-gevallen (strafgevallen). Ik zelf ben door het oog van de naald gekropen. Vanmorgen om (vier) uur werd bekend, dat ik van de lijst was geschrapt. Felicitaties links en rechts; handjes van de naaste burens. Ik neem de uitingen van medeleven glimlachend in ontvangst. Inwendig voel ik pijn: overal worden andere mannen uit hun bedden geroepen om zich gereed te maken voor het duistere transport. De gelukwensen moeten even zovele zweepslagen zijn in het gezicht van hen die gaan.

Philip Mechanicus, In Depôt. Dagboeken uit Westerbork, Amsterdam, 1989, 70

BRON 8

Ongedateerd. In de trein. Bericht van E.A. Cohen, een overlevende

Toelichting: Cohen heeft Auschwitz overleefd, zijn vrouw, kind en ouders zijn omgekomen. Na de oorlog heeft hij geschreven over zijn ervaringen in Westerbork en Auschwitz.

We hebben elkaar constant voor de gek gehouden. Nog in de trein naar Auschwitz. Ik zat daarin met mijn vrouw, mijn zoontje en mijn schoonouders (...). Ja, ach het was een nare reis. Niemand wist waar hij heen ging, en iedereen was toch wel bang. Er werd bijna niet gegeten hoewel er nogal wat eten was meegenomen. Ik heb met mijn vrouw gesproken. En op een gegeven moment zei ze: 'Je kijkt net zo als je keek toen we van Groningen naar Amsterdam gingen na de arrestatie. Verwacht je dan zoiets verschrikkelijks?' Wat kon ik zeggen? Ik wist niet wat ik verwachtte. Niet iets moois, maar ook niet iets slechts.

E.A. Cohen, *De afgrond, in '40/'45 de Jodenvervolg, van jodenster tot moord*. Joods Historisch Museum, Amsterdam, geciteerd in: Paul Vigeveno, Ton van der Meer, *Grenzen aan solidariteit. Een lessenserie over de Holocaust*, Malmberg/SLO, 1990, 87.

BRON 9

Twee laatste berichten.

Toelichting: Soms slaagden de mensen in de trein nog een laatste bericht naar buiten te brengen, bijvoorbeeld door een briefje naar buiten te gooien.

1.

29 maart 1943, laatste levensteken van Roosje's moeder. De trein bracht haar ouders de volgende dag naar Sobibor. Van niemand in die trein is ooit nog iets gezien of gehoord.

Westerbork, 29 maart 1943

Lieve Roosje

Je vader en ik zullen morgen de tocht naar het grote onbekende aanvaarden. Wij weten niet wat het worden zal. Bid veel voor ons en tracht je lieve broer terug te vinden.

Innig gekust van je liefhebbende moeder.

Josina Glaser-Philips

Privé-collectie Paul Glaser

2.

15 september 1943, laatste bericht van Etty Hillesum aan J.C.J.C. van Nooten (Christien), haar ex-lerares Grieks en Latijn in Deventer. Deze kaart (voor en achterkant) is door haar uit de trein naar Auschwitz gegooid. (hieronder de tekst)

15 september 1943

Christien, ik sla de bijbel op op een willekeurige plaats en vind dit: de Heere is mijn hoog vertrek. Ik zit middenin een volle goederenwagon op m'n rugzak. Vader, moeder en Mischa zitten enige wagons verder. Het vertrek kwam toch nog vrij onverwachts. Plotseling bevel voor ons speciaal uit Den Haag. We hebben zingende het kamp verlaten, vader en moeder zeer flink en rustig. Mischa eveneens. We zullen drie dagen reizen. Dank voor al jullie goede zorgen. Achtergebleven vrienden schrijven nog naar Amsterdam, misschien hoor je iets? Ook van mijn laatste kampbrief?

Tot ziens van ons vieren.

Etty

Etty Hillesum, Het denkend hart van de barak. Brieven van Etty Hillesum, Haarlem, 3^e druk, 116.

OPDRACHT 4

Iedere gevangene probeert er in Westerbork het beste van te maken. Maar iedereen doet dat op zijn eigen manier. Er is bijvoorbeeld een verschil tussen de wijze waarop Roosje er het beste van maakt en Etty Hillesum dat doet.

- Lees bron 10 en noteer twee voorbeelden van gedrag van Roosje die je opvallend vindt.
- Bekijk bron 11 en noteer twee voorbeelden van gedrag van Etty die je opvallend vindt.
- Welk gedrag van de in totaal vier voorbeelden vind je het beste? Licht toe.
- Vind je dat ook het meest verstandige gedrag? Licht toe.

BRON 10

Oktober/november 1942 – Roosje in de Schreibstube

Al snel vind ik mijn weg en ontmoet een jonge officier. Hij is een Nederlander en heet Jacob Haan. Vanuit de Schreibstube (administratie) waar ik werk, moet ik hem de uitgewerkte lijsten brengen van de namen van de gevangenen die met de trein naar Polen zullen worden doorgezonden. (...) Na een week vraagt hij mij binnen en deelt mij mee dat ik vanaf volgende week zijn secretaresse word en dat op zijn grote werkkamer ook voor mij een bureau zal worden neergezet. Zo zien we elkaar dagelijks en omdat er 's avonds niet veel te doen is, blijf ik ook 's avonds bij hem in zijn woning. Daar omhelzen we elkaar voor het eerst en ik slaap met hem. Zo worden we minnaars in deze aparte wereld. (...)

Overdag hebben we het druk op de administratie. Hij moet een vastgesteld aantal gevangenen verzamelen voor transport naar Polen. Ik zorg dat hij de lijsten met de namen op tijd krijgt. (...)

Paul Glaser, Dansen met de vijand, Amsterdam, 2016, 154/155/ 156

BRON 11

Fragment uit een Belgische documentaire over Etty Hillesum.

Bekijk de video hier: <https://vimeo.com/311506990>

3.3. Over leven in Auschwitz-Birkenau.

Op 23 februari 1943 wordt Roosje overgeplaatst naar kamp Vught. Dat is een vreselijk kamp. De SS-bewakers en bewaaksters laten zich van hun wreedste kant zien. Roosje ontsnapt, wordt gepakt en opnieuw naar Westerbork gestuurd, nu als strafgeval. Strafgevallen worden direct doorgestuurd naar Auschwitz. Daar komt zij op 16 september 1943 aan.

Auschwitz-Birkenau is een groot complex in Polen: vernietigingskamp en werkkamp ineen. Er is geschat dat er 1.3 miljoen(!) mensen zijn omgekomen. Roosje blijft daar tot december 1944.

Hoe overleeft Roosje Auschwitz-Birkenau?

OPDRACHT 5

Als de gevangenen uit Westerbork vertrekken kunnen zij zich niet voorstellen wat hun te wachten staat.

Probeer je voor te stellen dat jij na dagen en nachten in een trein gereisd te hebben in het donker aankomt in Auschwitz. De deur van de goederenwagon gaat open. Je denkt van alles en je voelt van alles.

- Wat denk je? Waarom denk je dat? Gebruik hiervoor bron 12.
- Wat voel je? Waarom voel je dat? Gebruik hiervoor bron 12.
- Wat doet Roosje *achtereenvolgens* als zij in Auschwitz uit de trein stapt (bron 13)?
- Wat vind je daarvan en waarom vind je dat?

BRON 12

Aankomst in Auschwitz - fragment uit de speelfilm War and Remembrance

Bekijk de video hier: <https://vimeo.com/311507018>

BRON 13

Roosje arriveert in Auschwitz

Er heerst een grote drukte als we uit de trein stappen. Een jonge Poolse gevangene loopt langs mij en zegt in het Duits: 'Nicht krank werden und keine Angst'. Al onze bagage moeten we laten staan, we mogen zelfs geen handtasje of pakje brood meenemen. Mannen en vrouwen moeten gescheiden gaan staan, kinderen lopen tussen hen door.

Stuk voor stuk worden we geselecteerd. Ik ga half uit de vrouwenrij staan en loop naar voren om alles goed te kunnen zien. De meesten mogen met vrachtauto's mee. Ik dacht op dat moment: mooi dat zij niet hoeven te lopen, sommigen zijn al oud en slecht ter been. Zij zijn allemaal direct vergast, begreep ik kort daarna.

Ik stap op een grote, knappe Haupssturmführer (officier bij de SS) af, die aan het begin van de rij staat en vraag hem waar ik moet staan. Hij bekijkt mij van boven tot onder en vraagt op welwillende toon: 'Sind Sie Frau oder Fräulein?'

Ik begin te lachen en trek mijn schouders op.

'Na los, schnell', hoor ik hem zeggen en ik antwoord dat ik gescheiden ben.

Hij begin ook te lachen en zegt: 'Nun, dann sind Sie doch Frau?' en verwijst me naar een groep van ongeveer honderd, jonge, goed uitziende vrouwen, die apart staat.

Een officier commandeert ons met hem mee te lopen. In de verte zie ik eindeloos veel barakken. Na een tocht van 6 kilometer komen we in Auschwitz aan.

(...)

OPDRACHT 6

De omstandigheden in Auschwitz zijn extreem, zoals je in bron 14 kunt zien. In die situatie moet Roosje verschillende keren een keuze maken.

- Bekijk bron 14. Het filmfragment is in het Engels, maar als je goed kijkt en luistert kun je er veel informatie uithalen. Bespreek samen met je leraar wat je ziet en waarover dit fragment gaat.
- In de bronnen 15 t/m 18 gaat het telkens over keuzes die Roosje in Auschwitz heeft moeten maken. Lees de bronnen en bespreek in groepjes – of onder leiding van je leraar – bij elke bron
  - 1) voor welke keuze zij staat,
  - 2) waarvoor zij kiest zij en
  - 3) waarom zij die keuze maakt.
- Leg uit welke keuze je het minste begrijpt.

BRON 14

Een dag in Auschwitz - de leefomstandigheden (18.17-20.42)

Bekijk de video hier: <https://vimeo.com/311507063>

BRON 15

Block 10 [Block 10 is de barak, waar o.a. de Duitse artsen Joseph Mengele en Carl Clauberg bij gevangenen medische experimenten uitvoeren].

De experimenten worden na verloop van tijd ingrijpender. Enkele vrouwen sterven onder vreselijke pijnen als gevolg van de experimenten. Ook ik kom aan de beurt en moet in de kamer van dokter Clauberg komen. Ik moet me direct uitkleden en gaan liggen op een brancard met kniesteunen die mijn benen uit elkaar houden. (...) Clauberg (...) spuit stroperige vloeistof in mijn baarmoeder. (...) Ik voel hevige buikkrampen opkomen, die blijven aanhouden. Dan is het voorbij (...) Van een van de verpleegsters hoor ik dat Clauberg me gesteriliseerd heeft (...)

[Enige tijd later krijgen de vrouwen te horen dat er nieuwe en ingrijpender experimenten uitgevoerd zullen worden. Wie daar niet vrijwillig aan mee wil doen, moet werken bij de gaskamers van Birkenau].

Er wordt veel gepraat. Waarom je leven wagen in Birkenau? De experimenten duren maar kort. (...) De een na de ander schrijft haar naam op de lijst. Laatste weigeraars worden door Blockältesten (leidsters van een barak) of vriendinnen alsnog overtuigd en schrijven zich tenslotte in. Dr. Clauberg heeft gewonnen.

Ik heb besloten mij niet als 'vrijwilliger' in te schrijven. Dat ik geen kinderen kan krijgen is al erg genoeg. Wat dat besluit voor mij betekent weet ik niet. Iedereen vreest het ergste, maar meer en ingrijpender experimenten wil ik niet.

BRON 16

De gaskamers

Als we in Birkenau aankomen gaan we naar het deel waar de gaskamers zijn. Daar worden we direct aan het werk gezet. Het is onze taak de gevangenen te begeleiden en gerust te stellen voordat ze zogenaamd gaan 'douchen'. In de uitkleedruimte moet ik handdoeken uitdelen om zo het sprookje van dat douchen tot het laatst in stand te houden, maar de angst blijft. Je leest die in de ogen.

Er worden hier aan de lopende band mensen vermoord. Er zijn ook kinderen bij. Een jongetje, niet ouder dan tien jaar, schat ik, staat alleen, met starende bruine ogen en een rafelige sjaal om. Als hij ziet dat ik naar hem kijk, glimlach ik naar hem. Hij aarzelt, het staren verdwijnt even en hij lacht terug. Na een halfuurtje moeten we de nog warme lijken naar buiten slepen. Ook het jongetje.

Ik ben vastbesloten me mentaal van alles af te sluiten en het verbaast me hoe snel dat lukt.

(...)

Als ik na zes weken werken bij de gaskamers tussen de warme lijken een nichtje van mij aantref, lukt het ineens niet meer. Mijn pantser blijkt niet ondoordringbaar. Ik slik en voel dat ik dit zware werk niet lang zal volhouden. Boos en als een desperado stap ik op de Duitse groepsleider af en spreek hem in zijn eigen taal aan. Ik vertel hem dat ik dit niet meer aankan en naar de Unionfabriek (fabriek die in Birkenau stond) wil. Hij laat zich overdonderen en stemt – tot mijn verbazing – in.

Paul Glaser, *Dansen met de vijand*, Amsterdam 2016, 199/200

BRON 17

Dansen met de vijand

Op een van de 'planningsbesprekingen' hoor ik dat de SS'ers 's avonds regelmatig bijeenkomen om de tijd te verdrijven. Uiteindelijk zitten ook zij in het kamp ver van huis. Er wordt dan veel gedronken en gezongen, maar na een tijd is ook dat min of meer sleur. Op een dag trek ik de stoute schoenen aan en stel voor om op hun avonden piano te spelen en te dansen. Ik ken veel Duitse liedjes.

Kurt [de SS-officier met wie Roosje aanpapt] reageert ontwijkend, maar na een paar dagen komt het bericht dat ik een avond mee moet komen. (...) Omdat gevangenskleren niet welkom zijn regelt hij voor mij andere kleding en meer elegante schoenen. (...)

Zo beland ik op een avond van de SS. (...) Ik moet dansen op de muziek van de grammofoon. Ik overleg even welke plaat opgezet zal worden. Kurt heft zijn hand. Het wordt stil en ik introduceer mezelf en vertel welke dans ik ga doen. Het is een mazurka. Eerst langzaam en dan sneller. Zo dans ik nog drie dansen en na een halfuur is het genoeg. Niemand klapt. Dat doe je niet voor gevangenen. Ik krijg als beloning een heel brood en moet weer terug naar de barak

Dan an.

Paul Glaser, Dansen met de vijand, Amsterdam 2016, 207-209

BRON 18

Een vraag.

Roosje krijgt in Auschwitz een relatie met een SS-officier. Paul Glaser heeft haar – toen hij haar in Stockholm sprak – gevraagd: ‘Hoe kon je in Auschwitz met een Duitser naar bed gaan?’ Haar antwoord luidde: ‘Je moest eens weten. Na de medische experimenten in Block 10, na het werken in de gaskamers, vond ik het prachtig dat een man lieve woorden tegen mij zei, zijn arm om me heen sloeg, we de liefde bedreven. Ik voelde me weer mens worden’.

Paul Glaser, Dansen met de vijand, 268

Afsluitende opdracht

OPDRACHT

De titel van dit thema luidt: 'Over leven in Westerbork en Auschwitz'. In die titel zit een dubbele bodem.

- Bespreek eerst met je medeleerling wat die dubbele bodem is.
- Maak vervolgens met je medeleerling een presentatie van 2 affiches
  - waarin jullie uitleggen wat volgens jullie die dubbele bodem is
  - en jullie twee bronnen uit de lessen aanhalen die jullie uitleg ondersteunen
  - en waaraan jullie een aansprekende titel geven.
- Geef tenslotte de presentatie en leg daarin o.a. uit waarom jullie de titel hebben gekozen die jullie hebben gekozen. Jullie leraar zal duidelijk maken hoe de presentatie in haar werk zal gaan.

Bezinning

OPDRACHT

In de inleidende les heb je een standpunt gekozen bij de vraag: 'Kun jij bevriend zijn met iemand waarvan je weet dat hij/zij jou in grote problemen kan brengen?'

Is dat standpunt wel/niet veranderd? Leg uit wat er bij jou toe heeft geleid om je standpunt wel/niet te wijzigen.